

Onder redactie van
Marcel Barnard en Wessel Stoker

Apocalyps in kunst

Ondergang als loutering?

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de
Van Coeverden Adriani Stichting

www.uitgeverijmeinema.nl

Boekverzorging: Mulder van Meurs, Amsterdam

ISBN 978 90 211 4365 1

NUR 654; 736

© 2014 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand
of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier
dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt.
Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging
heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

Inhoud

7 **Introductie**

Marcel Barnard en Wessel Stoker

12 **Religie**

13 **Apocalyps zonder einde**

Hedendaagse gewelddadige eindtijdverwachtingen in christendom en islam

Bob de Graaff

30 **Beeldende kunst**

31 **Franz Marcs apocalyptische hoop op een nieuw Europa**

Hans A. Alma

43 **Apocalyps zonder God**

Max Beckmann en Gerhard Richter

Wessel Stoker

61 **De Apocalyps en de kunst**

Een verkenning aan de hand van enkele voorbeelden

Merijn Bolink

69 **Apocalyps in zachte tinten**

Fragmenten van gesprekken en gedachten over Marc Mulders

Marcel Barnard

80 **Film en videogames**

81 **Melancholie en apocalyptiek**

Een beschouwing bij *Melancholia* van Lars von Trier

Sylvain De Bleeckere

91 **'God is ons vergeten'**

De (post)apocalyptische thematiek van shooter/rpg-videogames

Frank G. Bosman

102 **Literatuur**

103 **De hemel wordt een haren zak**

Apocalyptiek in de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw
Jaap Goedegebuure

113 **Getuigen – opwekken – vereeuwigen**

Schrijvers en de Apocalyps
Johan Goud

124 **Muziek**

125 **Een tweeluik van religie en kunst**

Joods-filosofische perspectieven op apocalyptiek & muziek
als beeld van de tijd
Marcel Poorthuis

141 **De schoonheid van een gebroken wereld**

Apocalyptische structuren in het werk van Messiaen
Oane Reitsma

152 **Tot besluit**

153 **God en Apocalyps**

Wessel Stoker

159 **Over de auteurs**

Introductie

Marcel Barnard en Wessel Stoker

‘[...] Twee overzijden
die elkaar vroeger schenen te vermijden,
worden weer burens. [...]’

Met deze dichtregels van Martinus Nijhoff is het initiatief van *Figura Divina* samen te vatten. *Figura Divina*, een collectief van hoogleraren van verschillende Nederlandse universiteiten, wil aandacht vragen voor de diepgaande verbinding tussen kunst en religie in de breedste zin.

De verlegenheid die religie tot voor kort opriep – als was ze een taboe – lijkt voorbij. Religie en kunst staan verdiepend of kritisch tegenover het dagelijkse leven. Steeds vaker duikt – onverwacht als een openbaring – religieuze symboliek op in taal, in heilige ruimtes, rituelen en lichaamspraktijken in de kunst. Kunst en religie tonen iets anders dan het gewone. Vervreemding, schokeffect, blootstelling van intimiteit, confrontatie met eindigheid en dood, het zijn slechts enkele van de wegen die de kunst bewandelt. Kunst en religie gaan beide over het leven in zijn diepte en in zijn hoogte. Ze kennen beide de verwondering en de verbijstering, de eerbied en de huiver, het mysterie en de afgrond. Ze hebben elkaar nodig en ze moeten elkaar vrijlaten.

We kunnen niet beter doen dan Friedrich Schleiermacher, de theoloog uit de Verlichting citeren. In zijn meesterlijk jeugdwerk *Over de religie* schreef hij het volgende over de band tussen kunst en religie: ‘Religie en kunst staan naast elkaar als twee bevriende zielen, die toch nog onbekend zijn met hun innerlijke verwantschap, ook al hadden ze er wel onmiddellijk een vaag vermoeden van. Er zweven steeds vriendelijke woorden tussen hen heen en weer, ze storten hun hart wel uit, maar keren toch altijd ook weer op hun schreden terug, omdat ze de goede manier en de laatste

grond van hun voelen en verlangen nog niet kunnen vinden.¹ Waarom zijn kunst en religie twee bevriende zielen en waarom zijn ze toch nog onbekend met hun verwantschap?

Om met dat laatste te beginnen: kunst en religie zijn pas laat in de geschiedenis van het Westen *onbekend met hun verwantschap* geworden. In de oude en in de middeleeuwse kerk waren kunst en religie elkaars verwant zowel in de dichtkunst (Dante) als in de schilderkunst. Dat is na de Renaissance en de Reformatie anders geworden. Schleiermacher staat op een kantelpunt in de geschiedenis, aan het einde van de achttiende eeuw. Kunst verloor in de kerk haar grote opdrachtgever. Kunst en religie gingen uit elkaar. De traditionele christelijke iconografie wordt minder voortgezet, hoewel religieuze kunst als zodanig wel buiten de kerk blijft bestaan. In de beeldende kunst bijvoorbeeld gaan religieus geïnspireerde kunstenaars zoals Caspar David Friedrich, een tijdgenoot en bekende van Schleiermacher, een eigen (christelijk-)religieuze iconografie ontwikkelen. Friedrich staat aan het begin van een ontwikkeling tot vandaag toe. Religieuze kunst wordt minder herkenbaar en ook onbekend met haar verwantschap met het te kerkelijk geworden christendom.

Waarom zijn kunst en religie twee bevriende zielen? In kunst en in religie gaat het om een andere wereld dan de dagelijkse wereld. Kijken we naar een schilderij of een beeldhouwwerk, zien we een toneelstuk, of lezen we een roman of een gedicht, steeds gaat het om iets anders dan het gewone, en dat verrast of schokt. Het is dan spannend om te bekijken hoe die andere wereld licht werpt op het dagelijkse leven: ontluisterend, verdiepend, ontmaskerend, kritisch-profetisch, hoopgevend. Kunst en religie tonen niet alleen *een andere wereld*, maar ze doen dat *in de taal van de verbeelding*. Voor het tonen van het andere in kunst en in religie is *verbeelding* nodig. Verbeelding is iets anders dan fantasie. Naast verstand is een mens ook aangewezen op verbeelding om creatieve dingen te doen of nieuwe mogelijkheden te ontdekken die het dagelijkse doen en laten in een nieuw perspectief zetten. Vooral kunst en religie gebruiken geen letterlijke, maar figuurlijke taal zoals de taal van de poëzie, van de gelijkenis, de metafoor of het symbool. Als Jezus in het Evangelie vertelt over het Rijk van God, gebruikt Hij figuurlijke taal zoals de gelijkenis. 'Het is met het koninkrijk van de hemel als met een landheer...' Wanneer de Bijbel spreekt over God zoals in de boeken van de Profeten, de Psalmen of het

Hooglied gebeurt dat vaak in *figuurlijke* taal. ‘De Heer is een rots sinds mensenheugenis.’

Figura Divina vraagt aandacht voor de wisselwerking tussen religie en kunst door het organiseren van symposia en het uitgeven van boeken waarin thema’s rondom religie en kunst aan de orde komen. Het collectief bestaat uit Hans Alma (Universiteit voor Humanistiek), Marcel Barnard (Protestantse Theologische Universiteit, Vrije Universiteit Amsterdam en Universiteit van Stellenbosch Zuid-Afrika), Johan Goud (Universiteit Utrecht), Marcel Poorthuis (Universiteit Tilburg) en Wessel Stoker (Vrije Universiteit Amsterdam).

Apocalyps in kunst is de neerslag van een eerste symposium van *Figura Divina* op 21 maart 2014 in Amsterdam. In deze bundel verkennen verschillende auteurs hedendaagse vertolkingen van de apocalyptische stemming in beeldende kunst, literatuur, film, games en muziek. Hoe spelen eigentijdse gebeurtenissen zoals de beide wereldoorlogen, de Vietnamoorlog en het hedendaagse terrorisme door in de kunst? En andersom, hoe scheidt de verbeelding van kunstenaars hun apocalyptiek?

Vanouds is in kunst de Apocalyps met haar verschrikkingen van de eindtijd verbeeld, verwoord of verklankt. In de twintigste eeuw en in de huidige tijd krijgt apocalyptiek vaak een eigen invulling. In de bijbelse en traditionele apocalyptiek gaat het om een nieuwe hemel en aarde door een periode van verschrikking heen. De Openbaring van Johannes wil de gelovigen bemoedigen door de actuele nood te zien in het licht van het einde. Het huidige religieus terrorisme laat zich inspireren door de Openbaring van Johannes maar fabriceert zijn eigen apocalyptiek. Centraal staat het zaligmakend geweld zelf, ondergang als loutering om de ondergang zelf.

We zullen dus zien dat de *andere* wereld die de kunst oproept, niet altijd religieus hoeft te zijn, ook al zijn haar wortels wel religieus. Apocalyptiek kan ook seculier zijn zoals in de film *Melancholia*. Hedendaagse moslimterroristen maken gebruik van de Openbaring van Johannes. Bob de Graaff heeft dat laten zien in zijn rapport voor het Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie (en in zijn boek *Op weg naar Armageddon*). Onze werkelijkheid én het fictieve beeld van film en videogame zijn in onze tijd gaan samenvallen in 9/11. Het eigentijdse van de politieke apocalyptiek is dat men geen gestalte kan geven aan een *heilsrijk* (Johannes’

1000-jarig rijk), maar dat Osama bin Laden en anderen blijven steken in het zaligmakend karakter van de strijd ter realisering van het heil. In de eigen ondergang van de terrorist in zelfmoordacties ligt het heilsmoment, *ondergang als catharsis*, als zuivering. Dat komt vooral naar voren in fotografische kunst over de aanslag van 9/11 die veel in New York werd gemaakt.

Ter introductie op dit boek peilt Bob de Graaff dus hedendaagse geweldadige eindtijdverwachtingen in christendom en islam. Daarna volgt een reeks verkenningen in de visuele kunsten. Hans Alma onderzoekt Franz Marcs apocalyptische hoop op een nieuw Europa, Wessel Stoker Max Beckmanns en Gerhard Richters Apocalyps zonder God. Merijn Bolland verkent voorbeelden van de Apocalyps in vooral eigentijdse moderne kunst. Een heel ander beeld – ‘in zachte tinten’ – verschijnt in Marcel Barnards fragmenten van gesprekken en gedachten over Marc Mulders glas-in-loodramen over de Apocalyps in Den Bosch en Utrecht, en in diens aan de Apocalyps gewijde *glossy*. Apocalyptische thematiek in film en shooter/rpg-videogames wordt onderzocht door respectievelijk Sylvain De Bleeker (Lars von Trier) en Frank Bosman. Jaap Goedegebuure en Johan Goud laten zien hoe apocalyptiek in de vooral Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw figureert. Hoe het thema ook in de muziek speelt, tonen Marcel Poorthuis en Oane Reitsma. Tot besluit vraagt Wessel Stoker zich af hoe God zich verhoudt tot de bijbelse Apocalyps en tot hedendaagse apocalyptische visioenen.

Noot

1. F. Schleiermacher, *Over de religie. Redevoeringen tot de ontwikkelden onder haar verachters* (1799), Zoetermeer 1990, par. 169.

Religie

Apocalyps zonder einde

Hedendaagse gewelddadige eindtijdverwachtingen in christendom en islam

Bob de Graaff

Inleiding

Zowel het christendom als de islam kent een lange apocalyptische traditie. Veel wetenschappers menen zelfs dat beide wereldreligies hun oorsprong vinden in apocalyptische verwachtingen.¹ Door de eeuwen heen zijn vier varianten van zulke eindtijdverwachtingen te onderscheiden: de deterministische, de reformistische, de kolonistische en de voluntaristische stroming. De deterministische stroming gaat ervan uit dat het einde der tijden door God of Allah wordt bepaald. Zowel de Bijbel als de Koran kent passages die benadrukken dat alleen Hij het uur kent waarop de dagen der wereld zijn geteld en het Laatste Oordeel zal plaatsvinden. Reformisten hopen dat door devotie of goede daden de mens in staat zal zijn de komst van Gods eindrijk te bespoedigen. Kolonisten daarentegen menen dat het onmogelijk is over de hele wereld een keer ten goede te bewerkstelligen of de komst van het eindrijk te versnellen; zij vestigen hun hoop op een minisamenleving waarin gelijkgezinden trachten de condities van het eindrijk zo dicht mogelijk te benaderen. Naast deze drie vreedzame varianten zijn er ten slotte de voluntaristen die met geweld de eindtijd teweeg willen brengen en Gods hand forceren.

In deze bijdrage ligt het accent op deze gewelddadige variant binnen beide geloofsrichtingen, waarmee dus niet is gezegd dat er geen vreedzame apocalyptische verwachtingen bestaan, noch dat het apocalyptische denken voorbehouden is aan christendom en islam. Ook andere religies en seculiere wereldbeschouwingen kennen de Apocalyps.

Het einde van de gewelddadige christelijke Apocalyps?

In Europa bestaat het idee dat de gewelddadige variant van het christelijk-apocalyptische denken sinds ongeveer 1700 is verlaten. Na eeuwen waarin

christelijke apocalyptici als de Taborieten, Thomas Müntzer, de Münsterse Wederdopers en de Fifth Monarchists het wapen hanteerden om het eindrijk te vestigen bracht de achttiende eeuw de Verlichting. Het was het project van de onttovering en defanatisering, dat deels uitmondde in ideologische refanatisering en totalitaire begoocheling. Communisme, nationaalsocialisme en in mindere mate anarchisme en fascisme bleken hun eigen gewelddadige Apocalyps te produceren, met Lenin en Hitler als supervoluntaristen. Opnieuw bleken aangekondigde heilsrijken slechts een paradijs voor een elite van ingewijden en een nachtmerrie voor de massa.

Opmerkelijk was dat de christelijke en de seculiere varianten van de gewelddadige Apocalyps dezelfde wezenskenmerken vertoonden. Uitgangspunt van beide is dat aan het einde der tijden een heilsrijk tot stand komt waarin de eersten de laatsten zullen zijn en de laatsten de eersten. (Wrekende) gerechtigheid is het kernbegrip van de Apocalyps die aanvaarding van de wereld zoals die is, met al haar onrecht, moreel onaanvaardbaar maakt en de ware gelovige dwingt om in actie te komen door middel van een heilige strijd. Fanatieke apocalyptici ervaren het bestaan in deze wereld vol onrecht vaak als een crisis.² Hoe groter deze crisis is, des te dichterbij is het heilsrijk. Bij gewelddadige apocalyptici is er altijd een sterk gevoel van urgentie: zonder hun optreden dreigen het kwaad, onheil en verdoemenis de overwinning te behalen. Een beslissende slag is vereist. Alles staat voor hen in het teken van het finale heil en de definitieve gerechtigheid en alles is een teken daarvoor. Apocalyptisch geloof is dan ook ultieme zin-, betekenis- en richtinggeving.³

De gewelddadige apocalyptici zien zichzelf als de gesel Gods, die dood en verderf zaait: *fiat iustitia, pereat mundi*. Zij willen 'de wereld vernietigen om haar te redden'.⁴ Opmerkelijk is dat het geweld zich in eerste instantie dikwijls vooral keert tegen de 'verkeerd-gelovigen', de middengroep van de 'lauwen' (Op. 3:16). Deze 'lauwen' doen namelijk afbreuk aan de kosmopolitische, compromisloze tegenstelling tussen het absolute goed en het absolute kwaad. Gewelddadige apocalyptici laten daarom nooit twijfel in eigen kring toe. Een apocalyptisch bewind is totalitair en kent behalve naar buiten gericht geweld, ook naar binnen gekeerde destructie.

Omdat de apocalyptici het moeten opnemen tegen de bestaande machtsverhoudingen en omdat zij God of het geschiedverloop aan hun zijde weten, achten zij zichzelf in staat tot het bovenmenselijke; zij kunnen

het onmogelijk geachte mogelijk maken. Doordat apocalyptici menen dat het grootste onheil een bewijs is voor de nabijheid van het grootste heil, zijn zij voor andersdenkende autoriteiten vaak moeilijk te bestrijden: een nederlaag is voor hen het begin van een overwinning. Omdat in de ogen van overheden apocalyptici zo'n afwijkende rationaliteit hanteren, hebben deze autoriteiten veelal gemeend dat een dialoog onmogelijk is. Het geweld van apocalyptici, of de dreiging daarmee, lokt dus tegengeweld uit, waardoor apocalyptici en hun tegenstrevers op basis van *selffulfilling paranoia* elkaars wereldbeeld bevestigen.⁵

Christelijke milities in de Verenigde Staten

Dit patroon van actie en reactie doet sterk opgeld bij de christelijke milities in de Verenigde Staten. Terwijl grote delen van Europa seculariseerden, bleven de Verenigde Staten een dominant-christelijke natie met een sterk apocalyptisch bewustzijn. Sinds het ontstaan van de onafhankelijke republiek eind achttiende eeuw zijn de gelijkstelling van Amerikaanse vrijheid met het komende Rijk van God en die van tirannie met de antichrist constanten gebleven in het Amerikaanse politieke vocabulaire.⁶ De *shakers*, de Millerites, de mormonen en de zevendedagsadventisten leefden allen in afwachting van een nabije eindtijd, maar ook in de protestants-christelijke hoofdstromingen in de Verenigde Staten speelt deze verwachting een grote rol.

Het christelijk-apocalyptische denken in de Verenigde Staten kent enkele elementen die in Europa nauwelijks bekend zijn. De belangrijkste daarvan zijn de bedelingenleer en de *rapture*. Volgens de bedelingenleer voltrekt Gods heilsplan zich in stadia en zou de mensheid zich inmiddels in het zevende en laatste stadium bevinden. De *rapture* is de opneming van de geloofsgemeenschap in de hemel aan het begin van de eindtijd nog voordat een zeven jaar durende Grote Verdrukking begint, die de wederkomst van Christus inluidt.⁷ In het Amerikaanse christelijk-apocalyptische denken speelt bovendien de staat Israël een belangrijke rol. De vestiging daarvan zorgde, kort na de uitvinding van de atoombom, voor een sterke wederopleving van het apocalyptisch geloof. Met de verovering van Jeruzalem door Israël tijdens de Zesdaagse Oorlog van 1967 was aan de voorwaarden voor de *rapture* voldaan.

Tegen deze achtergrond populariseerden vanaf eind jaren zestig van de twintigste eeuw diverse radio- en televisiedominees als Jerry Falwell,